

УДК 1:[123.1+123.2]

МИРОНЕНКО Руслан – аспірант кафедри логіки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 60, вул. Володимирська, м. Київ, Україна, індекс 01033 (miroprus@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4058-9772>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.18>

Scopus ID: 57206845047

Бібліографічний опис статті: МIRONENKO, P. (2020). Аргумент Дерєка Перебума проти свободи волі. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 41, 267–279, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.18>

АРГУМЕНТ ДЕРЕКА ПЕРЕБУМА ПРОТИ СВОБОДИ ВОЛІ

Анотація. Метою статті є аналіз одного з основних аргументів проти існування «свободи волі» Дерєка Перебума і проведення критичного аналізу його складових частин. Аргумент складається з чотирьох уявних ситуацій: від більш фантастичної до максимально наближеної до реальності. **Методологія.** Під час здійснення аналізу і викладу розглянутої проблеми методологічними засадами дослідження стали теорія аргументації, еристика, критичне мислення, герменевтичний аналіз. **Наукова новизна.** Інтерес до досліджень «теорії свідомості» не затишає вже кілька десятиліть, і кожного разу піднімається хвиля обговорень, особливо щодо феномена «свободи волі», яка є одним з аспектів цього широкого напрямку. Оскільки в нашому науковому співтоваристві ця проблема досліджена недостатньо глибоко, я обрав цього автора і його аргумент з огляду на цікавий і нестандартний підхід до цієї тематики. Крім того, сам аргумент спрямований на один із найбільш поширених напрямів, а саме компатибілізм, який поєднує детермінізм і свободу волі. Д. Перебум захищає позицію жорсткого детермінізму. **Висновки.** Д. Перебум використовує метод «мисленневого експерименту», настільки ж популярного

в аналітичній філософії, як і у «філософському зомбі» Девіда Чалмерса. У самому «експерименті» передбачено зміни однієї (рідше – кількох) властивості нашого світу, щоби можна було простежити зміни, які спричинить ця модифікація. Такий акт – це робота з можливими світами, і головним критерієм є досяжність цього зміненого світу зі світу нашого. Всі 4 випадки зводяться до маніпуляції, кожен з них апелює до інтуїції щодо того, наскільки людина (у прикладі – це доктор Плам) морально відповідальна за свої вчинки в зв'язку із зовнішнім впливом. Всі 4 випадки підводять нас до іншого аргументу, який можна сформулювати таким чином: агент, який приймає рішення, може брати на себе відповідальність, якщо він володіє повним контролем над своїм минулим, і в якому немає явищ, які можуть непередбачуваним чином впливати на прийняття рішень.

Ключові слова: фаталізм, Дерек Перебум, проблема свободи волі, компатибілізм, аналітична філософія, інкомпатибілізм, детермінізм.

MYRONENKO Ruslan – Postgraduate Student at the Department of Logic, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska str., Kyiv, Ukraine, postal code 01033 (mironrus@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4058-9772>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.18>

Scopus ID: 57206845047

To cite this article: Myronenko, R. (2020). Arhument Dereka Perebuma proty svobody voli [Derek Pereboom's argument against free will]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 41, 267–279, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.18>

DEREK PEREBOOM'S ARGUMENT AGAINST FREE WILL

Summary. *The purpose of the article is to analyze one of the main arguments against Derek Pereboom's "free will" and conduct a critical analysis of its components. The idea consists of 4 imaginary situations, from the most fantastic to the closest to reality.*

Methodology. During the analysis and presentation of the considered problem, methodological bases of research became the theory of argumentation, heuristics, critical thinking, and hermeneutic analysis. **Scientific novelty.** Interest in the study of the "theory of consciousness" has not abated for several decades. Each time a wave of discussions is rising, especially on the phenomenon of "freedom of will", which is one aspect of this broad field. Since this problem is not studied deeply enough in our scientific community, I chose this author and his argument given the exciting and unconventional approach to this topic. The argument itself also focuses on one of the most common areas – compatibility, which combines determinism and free will. The boom, in turn, defends the position of rigid determinism. **Conclusions.** D. Pereboom uses the method of "thought experiment", as famous in analytical philosophy as "philosophical zombie" by David Chalmers. The "experiment" itself provides for changes in one (rarely – several) properties of our world so that we can trace the changes that will cause this modification. Such an act works with possible worlds, and the main criterion is the reachability of this changed world from our world. All 4 cases are reduced to manipulation; each of them appeals to intuition at the expense of how much a person (in the example – Dr. Plum) is morally responsible for their actions in connection with external influences. All 4 cases lead us to another argument, which can be formulated as follows: a decision-making agent can take responsibility if he has full control over his past and that there are no phenomena that can unpredictably affect decision-making.

Key words: Derk Pereboom, fatalism, free will problem, compatibilism, analytical philosophy, incompatibilism, determinism.

Постановка проблеми. Значущість свободи волі складно переоцінити: практично всі досягнення цивілізації та ціннісний базис людства у форматі законів базуються на тому простому факті, що у людської особистості є свобода волі. У сучасних філософських дискусіях існування свободи волі не сприймається як очевидний феномен, а численні дебати, присвячені цій проблематиці, змушують задуматися про дві речі: чи є свобода волі взагалі та що робити, якщо її немає? Спираючись на передумову про відсутність свободи волі, деякі автори все ж таки доходять висновку про необхідність збереження наявних

соціальних і моральних норм, що дало б змогу зберегти політичний і соціальний баланс. На мою думку, такий підхід досить небезпечний, адже якщо ми продовжуємо будувати цивілізацію на тому ж фундаменті, що і раніше, але визнаємо помилковість цього фундаменту, це може привести до краху системи загалом і до локальних криз зокрема.

Метою статті є розгляд одного з аргументів проти існування свободи волі та виявлення низки маніпуляційних технік, які використовуються в цьому аргументі для обґрунтування цієї точки зору. Популярним способом демонстрації своєї позиції в аналітичній філософії свідомості є мисленнєвий експеримент. Уся сутність методу полягає у створенні розумової моделі альтернативного світу, де була б змінена одна з ключових (на вибір філософа – автора моделі) подій/властивостей нашого світу. У ході такого розумового експерименту можна простежити зміни, до яких привела би підміна певної події або властивості. Одним із перших це оформив як метод (метод можливих світів) Saul Aaron Kripke.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо брати загалом напрям теорії свідомості в аналітичній філософії, то перерахувати кількість публікацій дуже важко, адже це потребує окремого циклу статей і декількох монографій. Щодо проблеми свободи волі (як окремої частини цього напрямку), то найбільш значущими авторами є Дерек Перебум, Чарльз Тейлор, Міхаель Маккена. Серед останніх праць в українському сегменті окремі публікації з цієї проблематики відсутні. Є переклад П. ван Інвагена (2016 р.), присвячений проблемі свободи волі, а також окремий розділ у книзі Д. Сепетого (2017 р.).

Основний матеріал. У сучасній аналітичній філософії найпопулярнішим є напрям дослідження теорії свідомості (mind-body problem), який має низку внутрішніх відгалужень, зокрема тотожність особистості, “hard mind-body problem”, проблему свободи волі. У статті йдеться про останній згаданий напрям, а саме про дослідження свободи волі. Настільки великий інтерес до проблеми свідомості пов’язаний з бурхливим розвитком науки про мозок і паралельних досліджень штучного інтелекту.

Нейтральним визначенням свободи волі можна вважати таке: “the unique ability of persons to exercise control over their conduct

in the fullest manner necessary for moral responsibility” (McKenna, 2015). У зв'язку з формулюванням поняття свободи волі через контроль можливий розвиток цього визначення у двох напрямках. По-перше, концепт необмеженості майбутнього одним сценарієм може вилитися в дослідження про можливість альтернативних шляхів прийняття рішень. По-друге, необхідно враховувати вплив обставин, що склалися на момент прийняття агентом вільної волі рішення, що може поставити під сумнів його можливість контролювати цей акт. Нижче я окреслю основні аспекти атаки на компатибілізм саме в контексті другого шляху.

У сучасній аналітичній філософії є кілька основних напрямів, пов'язаних зі свободою волі, а саме компатибілізм та інкомпатибілізм. Представники першого напрямку говорять про можливість поєднання детермінізму зі свободою волі й моральною відповідальністю. Представники інкомпатибілізму являють собою спільноту з двома основними поглядами на цю проблематику: сюди входять лібертаріанці (що визнають тільки свободу волі та не визнають детермінізм) і філософи, які не визнають свободу волі й вважають, що всюди править каузальний причинно-наслідковий зв'язок. Нині більшість філософів приймає позицію компатибілізму.

Компатибілізм є однією з досить давніх позицій щодо свободи волі, основні принципи якої були сформульовані Девідом Г'юмом і Джоном Локом. Можливість наявності в агента різних варіантів прийняття рішень робить цю систему максимально цікавою для розроблення онтологічного фундаменту для наявного демократичного устрою більшості країн Європи та США.

Коли ми говоримо «свобода волі», ми маємо на увазі низку концепцій, які часто суперечать одна одній. Класичним формулюванням проблеми свободи волі можна вважати такі пункти:

- 1) якийсь агент у певний час міг діяти інакше, ніж він це зробив;
- 2) дія – це подія;
- 3) кожна подія має свою причину;
- 4) якщо подія спричинена, то вона обумовлена своєю причиною;
- 5) якщо подія – це дія, яка обумовлена причинно-наслідковим зв'язком, то агент дії не міг діяти інакше, як у такий спосіб, як він уже діяв (McKenna, 2015).

Поглянувши на ці пункти, можемо зрозуміти, як формується та чи інша точка зору. Компатибілісти не можуть прийняти пункт № 5, але інкомпатибілісти мають тут набагато більше можливостей для формулювання своїх позицій. Філософ, який скептично ставиться до свободи волі, навпаки, буде підтримувати пункт № 5. Жорсткий прихильник детермінізму буде заперечувати пункт № 1. Лібертаріанець буде заперечувати пункти № 3 і № 5, оскільки схиляється до розуміння нашого Всесвіту як причинно-невизначеного. Ці п'ять пунктів можна вважати базовими, але найчастіше в сучасних роботах можна зустріти їхні модифікації залежно від цілей автора або лише часткове їх відтворення відповідно до позиції автора.

У зв'язку з дослідженнями нейрофізіології мозку та останніми досягненнями в цій сфері, такі філософи, як Дерек Перібум, що є представником табору скептиків свободи волі, стають все більш популярними. Одним із найбільш популярних аргументів у дискусії про свободу волі останнім часом можна назвати «аргумент до маніпуляції». Як уже згадувалося вище, позиція Дерка Перібума спирається саме на проблематизацію підстав прийняття рішень.

Скептицизм щодо свободи волі

Аргумент маніпуляції висувають проти компатибілізму в різних модифікаціях. Якщо простежити історію аргументу, можна побачити, що він з'являється в середині ХХ століття, згідно з думкою багатьох дослідників, саме в роботах Річарда Тейлора (Taylor, 1963, p. 46–47) і Джона Віздома (Wisdom, 1934, p. 116). У більшості робіт, пов'язаних із цією темою, зазначено, що саме вони були одними з перших, хто запровадив цей аргумент у філософську проблематику (Locke, Frankfurt, 1975). Нині Дерек Перібум взяв його на озброєння проти компатибілізму.

Під час побудови своєї аргументації Дерек Перібум описує 4 мисленнєвих експерименти, поступово знижуючи фантастичність сюжету до світу, який максимально відповідає нашому. Основна ідея цього розумового експерименту полягає в тому, щоби показати неможливість контролю агентом наслідків подій, що сталися в минулому, з чого випливає відсутність контролю в агента під час прийняття своїх рішень. Професор Плам, міс Уайт – стандартні імена персонажів у детективній

настільній грі “Cluedo” («Доказ»), сюжетом якої є розслідування вбивства.

Випадок 1. Команда нейрофізіологів може в будь-який момент маніпулювати психічним станом професора Плама за допомогою таких технологій, як радіокерування. У цьому випадку вони роблять це, натискаючи кнопку безпосередньо перед тим, як він починає розмірковувати про прийняття рішення. Це приводить Плама до егоїстичних міркувань, які, як знають неврологи, детерміновано закінчаться рішенням вбити міс Уайт. (Pereboom, 2013, р. 424).

Випадок 2. Плам – цілком звичайна людина, за винятком того, що на початку свого життя неврологи запрограмували його таким чином, що він часто, хоча і не завжди, мислить егоїстично (як у випадку 1). Як наслідок, у конкретних обставинах, у яких він зараз опинився, Плам умисно вирішив розпочати егоїстичний, але достатньо чуйний процес прийняття рішень, маючи безліч бажань першого та другого порядку, що призводять до рішення вбити міс Уайт (Pereboom, 2013, р. 425).

Випадок 3. Плам є звичайною людиною, за винятком того, що його причинно-наслідковий зв'язок визначався суворими практиками навчання у його сім'ї та громаді таким чином, що його процеси міркувань часто, але не виключно, раціонально-егоїстичні (як у випадках 1 та 2). Цей процес навчання відбувся, коли він був занадто маленьким, щоб мати можливість запобігти йому або змінити практики, що визначали цей аспект його характеру. Це навчання разом з його конкретними поточними обставинами наслідково визначає його участь у процесі міркування, що реагує на егоїстичні причини, а також бажання першого та другого порядку, що призводять до його рішення вбити Уайт. Плам має загальну здатність регулювати свою поведінку моральними причинами, але за його обставин з огляду на егоїстичний характер його міркувань він за необхідності приймає таке рішення. Нейронна реалізація його процесу міркування та його рішення така ж, як у випадках 1 і 2. Тут знову його дія не зумовлена непереборним бажанням (Pereboom, 2013, р. 426).

Випадок 4. Фізичний детермінізм справжній – все у Всесвіті є фізичним, і все, що відбувається, причиново обумовлене з огляду на минулі стани Всесвіту разом із законами природи.

Плам – звичайна людина, він зростає за звичайних обставин, і знову ж таки його міркування часто, але не виключно, егоїстичні (як у випадках 1–3). Його рішення вбити Уайт є результатом відповідного процесу обдумування, і він має зазначені бажання першого та другого порядку. Нейронна реалізація його процесу міркування та прийняття рішень така ж, як у випадках 1–3. Знову ж таки він має загальну здатність сприймати, застосовувати та регулювати свою поведінку з моральних причин, отже, не через непереборне бажання вбиває міс Уайт (Pereboom, 2013, p. 426–427).

Якщо представити це у вигляді аргументу, то у нас вийде таке.

1) Будь-який агент, що чинить дію А в результаті маніпуляції, не вільний і не несе моральну відповідальність за дію А, хоча при цьому можуть бути дотримані всі умови моральної відповідальності, висунуті компатибілістами.

2) Будь-який агент, детермінований до скоєння А, не відрізняється від діяча, що здійснює А в результаті маніпуляції, у жодному важливому аспекті.

3) Отже, будь-який агент, детермінований до скоєння А, не вільний і не несе моральну відповідальність за дію А.

Як ми бачимо, це модифіковане класичне міркування з ухилом в скептичну позицію інкомпатибілістів.

Нейтральне визначення детермінізму говорить про те, що «факти минулого разом із законами природи містять у собі кожну правду про майбутнє» (McKenna, 2015). Спробуймо розібратися, в чому полягає зв'язок детермінізму і маніпуляції. Маніпуляція здійснюється за таких двох умов: воля маніпулятора і засіб маніпулювання. Коли ми проводимо аналогію з детермінізмом, то у нас виходить, що за своїми функціями детермінізм інтуїтивно більше схожий на засіб маніпулювання, ніж на маніпуляцію загалом. Про релевантність заміни понять тут годі й говорити: поняття не збігаються повністю в змісті та обсязі, що робить таку заміну нетотожною. Крім того, ці два слова з різних мовних практик: маніпуляція більше підходить для агентів, які беруть участь у психологічних і соціальних подіях, а детермінізм пов'язаний зі сферами знань, де необхідний точний розрахунок і можна говорити про якусь прогнозованість.

Д. Перебум знає про дві складові частини маніпуляції та важливість волі маніпулятора в цьому акті, тому він пропонує замінити агента з волею на випадкову/спонтанну машину, у якої немає мислячого творця. Тепер у перших двох випадках на місці вчених із маячком і вчених, які змінюють ДНК у далекому минулому, має бути присутня спонтанна машина, яка буде виконувати ту ж роль, але у якої відсутня воля. На мою думку, це складний і непрозорий хід, який лише ускладнює розумовий експеримент, адже за введення такої машини незрозуміло, чому Плам повинен вбивати міс Уайт. Наявність машини на місці суб'єкта не нівелює мету, а тільки її автоматизує і робить маніпуляцію сильнішою. Якщо вчені можуть заснути, забути, пролити на себе каву під час спілкування Плама та Уайт, то машина не упустить цей момент.

Навіть якщо робити наголос на раптовості або випадковій генерації цієї машини, виникненні її нізвідки, то сама ця можливість ставить під сумнів поняття «детермінізм», «закон природи» і причинно-наслідковий зв'язок загалом, принаймні в межах світу, в якому ми це обговорюємо.

Для мисленневих експериментів (для більшості з них) характерна зміна якогось одного параметру світу, щоб можна було легше відстежувати зміни, які відбулися в ньому. Підміна нейровчених випадковою машиною вводить ще один додатковий параметр, який ускладнює можливість зробити висновок з наявних засновків і приводить до втрати інтуїтивного відчуття ясності та правдоподібності ситуації у випадках 1, 2.

Дерек Перебум мав на меті довести, що агент не може приймати рішення у зв'язку з тим, що на нього діють сили природи та наслідки рішень, у прийнятті яких він не брав участь. Свобода волі в цьому випадку повинна бути порожнім поняттям, яке ні на що не вказує. На мою думку, цю критику можна перефразувати таким чином: «Ти не можеш управляти Всесвітом, отже, у тебе немає свободи волі». Якщо трактувати цей аргумент саме таким чином, то свободу волі може мати лише бог, який створив цей світ, або як мінімум бог, що створює випадкові машини, які можуть імплантувати в мозок людини радіокерований чіп і змушувати вбивати інших людей, порушуючи каузальний зв'язок.

У зв'язку з тим, що агентом у цих випадках була звичайна людина, яка не має всемогутності, то критерії меж, у рамках яких може діяти людина, в нескінченність разів менші, ніж у бога зі всемогутністю. Тут наявна невідповідність можливостей цих двох агентів. Крім того, ставлення агента «бог» і агента «людина» до світу різне: перший – його творець, що говорить про його зовнішнє ставлення до світу; другий – учасник цього світу, який не може вийти за його межі. Для агента, подібного людині, повинні застосовуватися критерії, що відповідають реальним можливостям, це не допустить впадіння в крайнощі під час розроблення подібних мисленневих експериментів.

Ще один аргумент на користь скептицизму стосовно свободи волі звучить так: «Прийняті рішення спричиняють фізичні події в мозку та решті тіла, і такі події, згідно з цими теоріями, регулюються законами фізики». Д. Перебум вказує на неможливість обґрунтування тези про свободу волі у зв'язку з тим, що закони фізики детерміновані, з них не виводяться випадковості або різні варіанти розвитку подій. Фактично він апелює до редукціонізму всіх процесів до фізичного закону і можливості виведення з нього всіх високорівневих станів.

У зв'язку з вищенаведеним хочу послатися на статтю E.R. Scerif, L. McIntyre "The Case for the Philosophy of Chemistry" (1997 р.), яку коротко перекажу далі. Наукова картина світу передбачає зведення всіх процесів до фізичних. Іншими словами, через закони фізики можна описати будь-який високорівневий стан. Цілком можливо, для цього буде необхідно багато сотень сторінок, але теоретично це можливо. У цій статті наводяться приклади неможливості побудови таких формулювань для найбільш наближеної науки до фізики, а саме хімії. Описи через фізичні закони можливі лише для перших хімічних елементів. Також присутня проблема «трьох тіл», яка не дає можливості описати складніші взаємозв'язки, що відбуваються в хімічних реакціях.

Висновки, які можна зробити з цієї статті, такі: поки про редукціонізм можна говорити лише як про наукову установку, але не як про факт, що відбувся, тому апелювання до законів фізики можна враховувати тільки як сильну інтуїцію, але не як факт, який не потребує доведення.

Висновки. Цей розумовий експеримент дає нам можливість окреслити коло проблем, щодо яких є найяскравішою дискусія в концепції свободи волі. Кожен такий приклад дає нам більше можливостей прояснити це поняття і визначити більш точно його зміст і обсяг. Часто для таких понять використовують максимально нереалістичні приклади, щоби показати, як це поняття може працювати.

Скепсис стосовно такого складного поняття, як свобода волі, цілком зрозумілий. Однак говорити, що воно порожнє, також неправильно, адже якщо ми ставимо під сумнів це поняття, то поруч із ним під питанням буде відповідальність за прийняття рішень, а це вже може спричинити руйнування основ права, які йдуть з часів Римської республіки і до наших днів.

Як я вже писав у вступі, питання свободи волі дійсно насущне. Головне, зрозуміти у зв'язку з прискоренням життя й автоматизацією багатьох процесів, де саме знаходяться ті кордони нашого життя, в яких ми можемо відчувати себе відповідальними за свої рішення і проявляти свою свободу волі повною мірою.

У статті я проаналізував аргументацію і навів її основні вади. Для використання такого методу, як аналогія, необхідно розуміти, на чому базується порівняння і через які критерії вона буде відбуватися. Розбір понять «маніпуляція» і «детермінізм» показав не співпадіння за обсягом і змістом, які входять у стандартні визначення цих термінів. Для більш вдалої аргументації необхідно надати інші їхні визначення. Однак тоді постане інше питання: на кого спрямована ця аргументація, якщо нове визначення кардинально буде відрізнятись від вихідного?

Наступний пункт у критиці – це релевантність понять. Д. Перебум виходить із критики компатибілізму через «джерело прийняття рішень» і говорить про неможливість контролювати події, які були ще до появи агента. Приклади 1–3 демонструють можливість установки повного контролю над причинами, які діють на агента. «Ти не можеш управляти Всесвітом, отже у тебе немає свободи волі», – саме такий висновок я зробив під час аналізу аргументації. Це передбачає позицію «бога», який володіє всією повнотою знань і можливістю прорахувати всі можливі варіанти. Сучасна наука заявляє тільки про прагнення до накопичення знань, але не говорить про кінець цього процесу,

адже питання було про свободу волі, а не про всезнання і всемогутність, які можливі лише у ймовірному світі, де живуть боги. Крім того, позиція «бога» передбачає інше ставлення до світу: часто він займає зовнішню позицію, а агент в експериментах – внутрішню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сепетий Д. Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. Книга 1 : Зомбі, комп'ютери та Абсолютний Дух. Запоріжжя : Просвіта, 2017. 304 с.
2. Сепетий Д. Свідомість як суб'єктивність: таємниця Я. Книга 2 : Привид у машині проти демона Лапласа. Запоріжжя : Просвіта, 2017. 284 с.
3. ван Інваген П. Нарис про свободу волі. Київ : Дух і Літера, 2016. 344 с.
4. Barnhill A. What is Manipulation? *Manipulation: Theory and Practice* / C. Coons, M. Weber (eds). N.Y. : Oxford University Press, 2014. P. 51–72.
5. Hofer C. Causal Determinism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/2015determinism-causal>.
6. Dennett D. *Freedom Evolves*. London : Penguin Books, 2003.
7. Kane R. *The Significance of Free Will*. Oxford : Oxford University Press, 1996.
8. Locke D., Frankfurt H.G. Three Concepts of Free Action // Proceedings of the Aristotelian Society. *Supplementary Volumes*. 1975. Vol. 49. P. 95–125.
9. McKenna M., Coates J. (2015) Compatibilism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). URL: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/compatibilism>.
10. Mele A. *Free Will and Luck*. N.Y. : Oxford University Press, 2006.
11. Nelkin D.K. *Making Sense of Freedom and Moral Responsibility*. Oxford : Oxford University Press, 2011.
12. Pereboom D. Optimistic Skepticism about Free Will. *The Philosophy of Free Will: Selected Contemporary Readings* / P. Russell, O. Deery (eds). N.Y. : Oxford University Press, 2013. P. 421–449.
13. Pereboom D. *Free Will, Agency and Meaning in Life*. Oxford ; N.Y. : Oxford University Press, 2014.
14. Taylor R. *Metaphysics*. 1th ed. Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1963.
15. Wisdom J. *Problems of Mind and Matter*. Cambridge : Cambridge University Press, 1934.
16. Woodward J. Causation and Manipulability. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). 2016. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/causation-mani>.

REFERENCES

1. Sepetyi D. Svidomist yak subiektyvnist: taiemnytsia Ya. Knyha 1. Zombi, kompiutery ta Absolutnyi Dukh [Consciousness as subjectivity: the mystery of J. Book 1. Zombies, computers and the Absolute Spirit] Zaporizhzhia : Prosvita, 2017. 304 s. [in Ukrainian].
2. Sepetyi D. Svidomist yak subiektyvnist: taiemnytsia Ya. – Knyha 2. Pryvyd u mashyni proty demona Laplasy [Consciousness as subjectivity: the mystery of J. – Book 2. Ghost in the car against the demon Laplace] Zaporizhzhia : Prosvita, 2017. 284 s. [in Ukrainian].
3. van Inwagen P. Narys pro svobodu voli [Thinking about Free Will] – Kyiv : Dukh i Litera, 2016. 344 s. [in Ukrainian].
4. Barnhill, Anne (2014) What is Manipulation? // *Manipulation: Theory and Practice* / C. Coons, M. Weber (eds). N.Y.: Oxford University Press, 51–72.
5. Hofer, Carl (2015). Causal Determinism // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/determinism-causal>.
6. Dennett, Daniel (2003) *Freedom Evolves*, London: Penguin Books.
7. Kane, Robert (1996) *The Significance of Free Will*. Oxford : Oxford University Press.
8. Locke, Don; Frankfurt, Harry Gordon (1975) Three Concepts of Free Action // *Proceedings of the Aristotelian Society. Supplementary Volumes*. Vol. 49, 95–125.
9. McKenna, Michael; Coates, Justin (2015) Compatibilism // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). URL: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2015/entries/compatibilism>.
10. Mele, Alfred (2006) *Free Will and Luck*. N.Y. : Oxford University Press.
11. Nelkin, Dana Kay, (2011) *Making Sense of Freedom and Moral Responsibility*, Oxford : Oxford University Press.
12. Pereboom, Derk (2013) Optimistic Skepticism about Free Will // *The Philosophy of Free Will: Selected Contemporary Readings* / P. Russell, O. Deery (eds). N.Y. : Oxford University Press, 421–449.
13. Pereboom, Derk (2014) *Free Will, Agency and Meaning in Life*. Oxford; N.Y.: Oxford University Press.
14. Taylor, Richard (1963) *Metaphysics*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1th ed.
15. Wisdom, John (1934) *Problems of Mind and Matter*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Woodward, James (2016) Causation and Manipulability // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / E.N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/causation-mani>.